

МИРЪТ И ВОЙНАТА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА И БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИКО-АПОКАЛИПТИЧНА КНИЖНИНА

ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА

Пророческата и историко-апокалиптична книжнина е с претенции за историцизъм. В нея обилно се срещат исторически или псевдо-исторически събития и лица, които преминават от един текст в друг и се преоценяват според епохата и тенденциите на времето. А тъй като средновековието във всички исторически и хронографски творби е изпълнено с низ от военни събития, съвсем естествено е, че проблемът за мира и войната намира отражение в споменатите съчинения.

Кой с кого воюва? — Народите помежду си. Кои народи?

Народите се срещат често с традиционните архаични определения във византийската книжнина, т. е. арабите са „исмаилтяни“ или „сарацини“. Поради сложния проблем с редуването на земните царства, от което последното трябва да бъде „римското“ (разбирай „византийското“), на места има „изясняване“ на византийските поданици в следните изречения βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων ἦτοι τῶν Ἑλλήνων (на български царь ієлиньскъий, рєкше грѣчскъи). Така е напр. у Псевдо-Методий¹. Примери от този вид могат да се посочат още, но тук не се спирам на подробностите. В този смисъл ще добавя само, че българите, арменците и пр. се споменават и с етническото си име. Народите се характеризират като „чисти“ и „нечисти“ в смисъл „християни“ или не, те са (в същия смисъл) „вѣрни“, „правовѣрни“ или „невѣрни“, а в Разумника-Указ има и „полувѣрни“, т. е. католици или монофизити². Подобна характеристика се дава на татарите като „халдейци“, т. е. занимаващи се с магия. А във „Видение Данилово“ от XIII век номадите са характеризирани като „люде, които хляб не са вкували, а само месо и чорба“³. По външен вид пък славяните (главно русите) и варягите са „рус народ“ от гр. ξανθὸν γένος⁴.

Най-сетне народите се характеризират с географското положение на районите, от които произхождат (напр. „северни“, „идващи от юг“) и с посочване на зодиакалните знаци (напр. сарацинът е вепър, арменецът е гущер, българинът — бик и пр.)⁵.

Спирам дотук, защото това не ни интересува специално: действителни войни между действителни народи рядко срещам. Но всички воюват под водачеството на своите вождове. Между тези вождове изпъква образът на т. нар. „последен цар“, който е много подробно охарактеризиран от Псевдо-Методий. Търпейки различни превъплъщения, той фигурира и в много други текстове от византийската и българската книжнина. В първоначалния текст „последният цар“ се събужда като от пиянски сън и отива да спаси византийското население по земите на Месопотамия (а може би и в Мала Азия) от „исмаилтяните“ — което е една реалност за VII и отчасти за VIII–IX век. След това оставя короната си в Ерусалим. В българските текстове под името Михаил или Михаил хаган той воюва за Рим (или „втория Рим“, т. е. за Цариград) и за Солун. Понеже съм се спирала другаде на подробната характеристика на този легендарен владетел⁶ задоволявам се само да подчертая отношенията му с поданиците му — той носи отговорността за спасението им; затова военните действия, в които участва (и то винаги с успешен край), са многобройни и довеждат до благодатен мир.

Започвам описанията на войните и последиците от тях, които в много отношения си приличат: приличат си поне по това, че има непрекъснато редуване — война/мир и обратно. Така още Псевдо-Методий ни осведомява както на гръцки, така и на български, че след победните дела на „последния цар“ всеки пленник ще може да се върне в родното си място — в Армения, в Киликия (в Мала Азия), в Сирия, в Африка, в Елада, в Сицилия (т. а. навсякъде, където арабите успяват да проникнат в течение на около два века). Само Египет ще остане пустинен, а в гръцкия текст е добавено, че Арабия ще бъде опожарена, т. е. има се предвид, че историческият Египет е вече загубен за византийската империя, а арабите — от гледище на Псевдо-Методий — трябва да бъдат наказани. Тогава крайбрежието (най-често Средиземноморието) ще бъде умиротворено (освен за онези, които са се отказали от Бога) и така до края на времената ще има голяма радост и ще настъпи край на страданията⁷. До тук става дума за конкретни събития, изживени от съвременниците. Но, както казах по-горе, въпреки че се говори уж за „края на времената“, по-нататък се натъкваме на нарушение на мира от номадите, именно от онези, които ще отворят Кавказките врати, затворени от Александър Велики. Тук също има конкретна реминисценция, не само за това, че Александър Велики наистина е изградил укрепления в Кавказ,⁸ и поради факта, че в ранното средновековие това са били „вратите на народите“, откъдето в Европа проникват тюрките-номади, на първо място хуните, а след това аварите. Следва отново доста объркано описание кои земи ще пострадат. Напр. в българското Видение Данилово от Поп Драголовия сборник⁹ тези земи са Персия, Романия (т. е. Мала Азия), областта около Ерусалим и отново Калабрия и Сицилия. След това — пак според това Видение — последният цар ще излезе от Средец и след доста объркано изброяване на нови битки ще отиде най-напред в Рим и после в Солун, където е и резиденцията му. Следва отново период на мир, който

изглежда така: „И ще има мир по цялата земя. И велможите ще бъдат като царе, а сиромасите като богаташи. И (Михаил) ще изпрати послание до четирите краища на света да съберат благоверни мъже, които се боят от Бога, търсейки отмъщение за невинната кръв и за поруганието на църквата. И на събора ще се съберат множество. И ще седне царят с тях и ще събеседват заедно. И ще обновят църквите на светиите, ще се обновят с изображения, и ще издигнат порутените олтари. И няма да има обиждащ, нито обиден в ония времена. . .“

Заслужава да се спрем по-подробно на тази картина на мира. В нея има известно социологизиране. Кои са тези, които ще добруват? Има и степенуване: сиромаси, велможи, царе, т. е. онези, които са в низините, ще се издигнат и ще се доближат до облагодетелстваните от съдбата.

Освен това, набляга се на идеята, че ще добруват хората, които са се отървали от иконоборството (т. е. истински православни) — те ще обновят църквите с изображения. За отбелязване е също, че българският текст предава точно гръцкия текст¹⁰.

В Тълкуване Данилово разказът¹¹ е подробен, с тази разлика, че отделните събития са или объркани допълнително, или поставени в обратен ред. Картината на мира, малко посъкратена, идва след една победа над унгарците, при която има такова кръвопролитие, че един жребец може да се удави в пролятата кръв. „И ще излязат солунчаните срещу въгрите и ще ги избият. И ще изгорят оръжията за три години. И ще има добри години при този цар; и ще има живот, какъвто никога не е имало, нито ще има. И като дойде, ще обнови светите църкви, ще направи сребърни олтари. И ще се върнат всички пленници в Струмица, а други в — Главиница, понеже тази земя се нарича майка на всички земи. И оттук ще се разселят всички народи по цялата земя. И ще настане радост — бедният ще бъде като властелин, властелинът — като цар, а царят — с най-голяма слава и божи образ ще пребивава две години. И ще освобождава Бог земята. Ако започнат да се боят от Бога с цялата си вяра, то ще им се умножат дните; ако ли пък бъдат зли, „ще им съкратят годините“ (Притчи 10:37; Ис. 34:10) казва Господ, „та един род ще остане“, дотолкова ще се умири земята.“

В това ново описание на мира прави впечатление не само с успешната градация на добруването, което се описва за отделните социални прослойки за населението. Добруването, което се повтаря, е резултат на вярата в Бога и на иконопочитанието и затова израз на това добруване е възстановяването на църквите. Но по-интересно е, че тук намираме мечтата за единство сред хората, т. е. за изтриването на враждите и създаването на единен човешки род (т. е. да няма отделни народи, които да воюват едни срещу други). Единният човешки род ще донесе ред на земята.

За да не повтарям буквално текстове, които имат почти еднакво съдържание, ще добавя, че картината за мира във „Видение Исаево“ се повтаря в тези точки, където става дума за хората, които „кокошка ще събере под крилата си“ (Мат. 23:37) и че „велможите ще бъдат като князе, а бедни-

те — като властелини¹². Останалото представляват объркани събития, в които се редуват мир-война и война-мир. А в „Сказание Исаево“ е добавено, че железните оръжия ще бъдат изковани отначало и превърнати в сърпове, от което ще последва, че „от една лоза ще се получи един съд с вино и от един сноп — крина с жито, а от една овца — ще се настригва каделя: ще има много мед и масло. . . и няма да има нито смърт, нито война, нито грабежи.“¹³

В Апокрифния летопис, приблизително същите блага на мира са приписани на царуването на Петър: пшеница, масло, мед, мляко, вино. Това е така, защото цар Петър се смята за свет и миролюбив¹⁴. Става ясно, че тези блага са един вид топос, който характеризира в очите на средния читател добруването в материалния живот на едно земеделско население.

Картината на войната също е доста шаблонна. Войната е, като обща постановка, наказание за греховност. Говори се за сеч, за кръв. В „Сказание Исаево“ и във „Видение Исаево“ се добавя един поетичен израз, че людето ще бъдат „посечени като полска трева“¹⁵. Но конкретен материал обикновено няма. Споменават се някои селища в българските текстове, тези селища са винаги в западните български земи. Обаче няма конкретна връзка със самите бойни действия. Срещат се и образно преименувани географски имена (Ардино поле = Костино поле). Изобщо това редуване на мир и война, понякога съвсем без вътрешна връзка, се е получило очевидно от събиране на откъси от различни текстове, които се редят под перото на авторите. По-ярки са картините с кръвопролития само когато се свързват с идването на антихриста. Този Антихрист, напр. в Сказание Исаево „много страшно ще започне да мъчи християните, да навива червата им около дъбовете, да ги хвърля в тръните, а други ще изгори с огън...“¹⁶

Резултатът от войните и опустошенията най-силно е изложен пак в Сказание Исаево, където две баби се срещат и сядат да плачат три дни и три нощи, казвайки: „Обична главо, стани, защото много е благият живот, а няма кой да живее.“ И по-нататък, пак сядайки, за да плаче седем дни, казва: „О, обична чада, как се погубихте заради жестокосърдечието си, защото има много живот, а няма кой да живее, намаля човешкият род.“¹⁷

Когато се вгледаме по-подробно в постановките, в отделни изрази, не може да не ни направи впечатление, че многобройни са библейските изрази, от една страна, и традиционно-приказните елементи — от друга (срв. изрази като мед и масло, седем дни и нощи и пр.). Само в редки случаи срещаме реминисценции от друг вид паметници, т. е. свързани с апокрифно-летописната книжнина. Такъв характерен момент за войната се среща на места, където става дума за превземането на Константинопол от латинците във Видение Исаево. Тогава в текста е прибавен напев, който наподобява гръцките „трени“ (плачове), характерни за този случай, както и за падането на Цариград под удара на османците през средата на XV век: „О, Ерусалиме, Ерусалиме (става дума за „Новия Ерусалим“ — Цариград), беззаконията ще се умножат и много кръв ще мъсти заради тебе.“¹⁸ Или, когато според

Тълкувание Данилово — Михаил влиза в Рим и удря с меча си в гумното — това е мотив от един византийски текст — пророчество, което е било направено на Лъв V, именно че ще има винаги успехи, ако забие меча си в „медното гумно на техния (на българите) аул“ (т. е. в Плиска)¹⁸.

Това са редките картини, които заедно с арабските набези, за които споменах, представляват „историческата информация“ на нашите текстове. Останалото е това, което днес бихме нарекли забавно четиво²⁰. В лошо съчетаните компилации най-ясно личи влиянието на библейски сюжети, адаптирани за случая. Това на свой ред показва, че самите съставители, колкото и да са неопитни в творческата си работа, са добри познавачи на Светото Писание. В това, разбира се, няма нищо ново: те не се отличават от хронистите, които постъпват по същия начин. Но, за разлика от хронистите, съставителите на този вид текстове (било че са адаптатори от гръцки, било че съставят свои „видения“, „сказания“ и пр.), имат различна задача — задача на разказвачи, стараещи се да дадат на своята публика поучително четиво, което уж има „историческа“ основа. Това не е четиво (както твърдят някои изследователи), което клони към ерес. Стремежът на средния читател да се издигне в социално отношение, е нещо обикновено, дори за Библията: в него няма нищо, насочено срещу светските или църковни водачи. Напротив, възхвалява се Михаил, набляга се на новото издигане на свети храмове и изписване на икони. Апокалиптичните елементи в повечето от тези четива се дължат просто на неспокойното време: те са съставени през вековете, когато — особено в западните български земи — има непрекъснати войни, въстания, срещу византийската власт през XI–XII век, а през XIII век споменът за тези действия е още жив.

БЕЛЕЖКИ

1. *Търкова-Займова, V. Problems de terminologie etatique et ethnique chez le Pseudo-Methodius de Patarae. — Etudes balkaniques, 3–4, 1992, 111–124.*

2. *Милтенова, А. Разумник-Указ (текстологическо проучване. Издание на старобългарския текст). Старобългаристика, X, 1986, 4, с. 39.*

3. Вж. Българската литература и книжнина през XII в. С., 1987, с. 158; Старобългарска есхатология (Антология), С., 1993, с. 109 (Преводи на А. Милтенова).

4. По този въпрос има обилна литература Вж. напр. *Mango, C. The Life of St Andrew the Fool reconsidered. — In: Mango, C. Variorum Reprint, London, 1984, № VIII, 306–307.*

5. *Милтенова, А. Цит. съч., с. 40.*

6. *Търкова-Займова, В. Византийская и болгарская государственная идеология в эсхатологической литературе и пророчествах. — Typologie rane feudalnich Slovanskych statu, Praha, 1987, 160–163.*

7. (*Lolos, A.*) Die Apokalypse des Pseudo-Methodios, herausgegeben von A. Lolos Meinsheim an Glan, 1976, 14, 136–137; (Idem), Die dritte und vierte Redaktion, des Ps.-

Methodios, Meinsheim an Glan, 14, 1978, 66–67; За българския превод. вж. Старобългарска есхатология, Цит. съч., с. 96.

8. Вж. посочванията у *Lolos, A.* Die Apokalypse, p. 82.

9. Старобългарска есхатология, Цит. съч., 100–101.

10. *Schmoldt, H.* Die schrift „vom jungen Daniel“ und „Daniels letzte Vision“, Hamburg, 1972, p. 196.

11. Старобългарска есхатология. Цит. съч., 104–105.

12. Пак там, с. 120.

13. Пак там, с. 116.

14. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1925 (второ фототипно изд., 1970), 173–174. Основните изследвания върху „Летописа“ вж. у *С. А. Иванов*, Болгарская Апокрифическая летопись-памятник этнического самосознания болгар. — Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху феодализма. М., 1989, 70–71; *Същият*. К вопросу об элементах этнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи“. — *Studia balcanica*, 20, 131–136. Най-добре е наблегнато на „лоялността“ към Византия по времето на цар Петър у: *Бешевлиев, В.* Началото на българската държава според апокрифен летопис от XI в. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 41 сл.

15. Старобългарска есхатология. Цит. съч., с. 115 и 120.

16. Старобългарска есхатология. Цит. съч., с. 117.

17. Пак там, с. 116.

18. Пак там, с. 121; Българска литература и книжнина. Цит. съч., с. 161.

19. *Тъпкова-Займова, В.* Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — ИИБИ, 6, 1956, 439–452; *Венедиков, И.* Медното гумно у прабългарите. С., 1982, 74–82.

20. „Информация“ за природни бедствия, свързани с бойни действия, периоди на мирен живот и пр. се намира в гадателните книги и напомня донякъде нашата „информация“ от пророческите текстове. — Вж. *Цв. Кристианов* и *Ив. Дуйчев*. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, 390–437. (Благодаря на ст. н. с. Кл. Иванова, която ми обърна внимание на тези текстове).